

**ЎРТА ОСИЁ МУТАФФАКИРЛАРИ АСАРЛАРИДА БАҒРИКЕНГЛИК ҒОЯСИНИНГ
ТАЛҚИН ҚИЛИНИШИ МАСАЛАСИГА ДОИР**

Раҳбархон Ҳамидовна Муртазаева

Ўзбекистон Миллий университети, Тарих факультети Ўзбекистоннинг энг янги
тарихи кафедраси профессори, тарих фанлари доктори
Ўзбекистон хотин-қизлар “Olima” уюшмаси раиси

Шарқ мамлакатлари... Шарқ фалсафаси... Жаҳон цивилизациясининг бугунги тараққиётига тамал тошини қўйган Буюк Шарқ юзлаб, минглаб даҳоларни етиштиргани ҳеч кимга сир эмас. Ўрта асрлар Ўрта Осиёда яшаб, ижод этган аждодларимизнинг бой илмий мероси маълумки, асрлар оша бутун инсоният учун зиё чашмаси бўлиб хизмат қилган ва қилмоқда.

Бағрикенгликнинг тарихий илдизлари шуни кўрсатадики, Шарқ халқларига хос бағрикенглик анъаналари қадимги даврлардан бошлаб ҳозирги кунга қадар давом этмоқда. Ўрта асрларда яшаган аллома Абу Наср Форобий ўзининг “Фозил одамлар шахри” асарида шундай ёзади: “Инсонлари ҳақиқий саодатга эришиш йўлида бир-бирига ёрдам бериш учун бирлашган шаҳар фозил шаҳардир, ва саодатга эришиш мақсадида бир-бирига ёрдам берувчи инсонлар жамоаси, фозил жамоадир. Барча шаҳарлари саодатли бўлиш йўлида бир биридан ёрдамни аямагучи халқ, миллат фозил халқ фазилатли миллатдир”. [1, Б.12]

Ўзбек халқининг бағрикенглиги ва саҳоватпешалиги, меҳмондўстлиги ва меҳр-мурувватлиги унинг азалий фазилатларидан ҳисобланиб, асрлар давомида шаклланиб ва ривожланиб келган. Бундай фазилатлар халқимизнинг тарихни энг кийин синовларидан ҳам матонат билан ўтишда муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Халқимиздаги бағрикенглик фазилатларининг тарихий асосларини тадқиқ этишдан олдин “бағрикенглик” жумласининг луғавий маъносига эътибор берадиган бўлсак, бу сўз тарихий фалсафий, сиёсий, маданий этник ва психологик маъноларни беради. Аксарият ҳолларда фанда “бағрикенглик” жумласи “толерантлик” сўзининг синоними сифатида ишлатилади ҳамда турли тилларда ўзаги сақланган ҳолда турлича талқин этилади.

Толерантлик дунёнинг турли халқлари ва элатлари, ижтимоий гуруҳлари ўртасидаги ўзаро муносабат, бир-бирини тушуниш ва англаш, бир-бирини ижтимоий-иқтисодий, моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаш ҳамда бошқа миллий маданий ёки ижтимоий ҳолатдаги гуруҳлар билан ўзаро ҳаракатини англатади. Шунингдек, бағрикенглик кўп қиррали ва кенг қамровли тушунча бўлиб, кишиларнинг бир-бирига ҳурмат-иззати ва эътиборида, меҳр-шафқати ва диёнатидида, бир-бирларига ўзаро қўмаклашувида, яқинлар ҳамда қўшнилар қайғусига ҳамдард бўлиши ва инсонпарварликда ҳам ўз аксини топади.

Марказий Осиё тарихида сиёсий ақл-идрок билан маънавий жасоратни, диний дунёқараш билан қомусий билимдонликни ўзида мужассам этган буюк арбоблар кўп бўлган.

Шарқ мутафаккирлари яратган бой маънавий мерос барча даврлар учун муҳим манба бўлиб ҳисобланади. Бу мерос аждодларимизнинг қатъиятлик қудратли асосга эгаллигини кўрсатиш билан биргаликда, авлодлар учун ўрнатилган манбаи ва таянч вазифасини ўтайди.

Халқимизнинг этник, маданий ва диний сабр-бардоши маънавий уйғонишнинг яна бир битмас-туганмас манбаидир. Минг йиллар мобайнида Марказий Осиё хилма-хил динлар, маданиятлар ва турмуш тарзлари туташган ва тинч-тотув яшаган марказ бўлиб келди. Этник сабр-тоқат, бағрикенглик ҳаёт бўронларидан омон қолиш ва ривожланиши учун зарур табиий меъёрларга айланди. Ҳатто бу ҳудудларни босиб олганлар ҳам Марказий Осиё халқларининг маданияти олдида бош эгибгина қолмай унинг энг қимматбаҳо анъаналарини шу ҳудудда мавжуд бўлган давлатчилик анъаналарни авайлаб қабул қилганлар.[2, Б.528] Шарқ мутафаккирларининг асарларида бағрикенгликка тегишли тарихий тажрибаларда сайқалланган ижод намуналарини келтиришимиз мумкин.

Бу мутафаккирлар инсонни улуғлашни унинг маънавий эркинлиги ҳақидаги масалани адолатли, эркин, бахт-саодатга етиштирувчи шароит яратиш тўғрисидаги фикр даражасига кўтара олдилар.

Шарқ мутафаккирларидан Ал-Форобий ижодига тўхталар эканмиз, бағрикенглик ғоялари унда юксак роль ўйнаганлигини яққол кўришимиз мумкин. Унинг “Бахт-саодатга эрушув йўллари ҳақида рисола” (“Рисола фи-т тарбиҳ ала асбоб ас-саодат”), “Шаҳарни бошқариш” (“Ас сиёсат ан- мадания”), “Уруш ва тинч турмуш ҳақида китоб” (китоб фи маойиш ва -л хуруб”), “Фазилатли хулқлар” (“Ас-сийрат ал-фазила”), “Фозил шаҳар одамлари қарашлари” [3, Б.42] сингари асарлари ўзининг бой инсонпарварлик ва бағрикенглик тамойиллари сингдирилганлиги билан муҳим аҳамиятга эгадир. Форобийнинг бой илмий мероси шуниси билан характерлики, унда барча даврларда барча жамиятлар интиладиган идеал сифатларга: фозиллар жамияти, фозиллар шаҳри ҳамда фозил инсон тушунчаси, унинг ўзига хос хусусиятларига муҳим аҳамият қаратади. Шу билан биргаликда Форобий идеалликка эришиш йўллари эки бўлмасам, назариясини ишлаб чиққан. Идеаллик ҳақида гап борар экан, бағрикенглик унинг ўзагини ташкил этганлигини таъкидлаб, қуйидаги мисоллар орқали келтириб ўтишимиз мумкин:

“Одамларга нисбатан уларни бирлаштирувчи асос инсонийликдир, шунинг учун ҳам, одамлар инсоният туркумига кирганликлари туфайли ўзаро тинчликда яшамоқлари лозим.

Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж сезилади....

Шу сабабли мисол учун зарур бўлган, кишиларни бир-бирларига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича

интилган етукликка эришуви мумкин. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради”. [4, Б.23]

Ўрта Осиё мутафаккирларидан Абу Райҳон Беруний ижодида ҳам бағрикенгликка муҳим аҳамият қаратилиб, унинг бой илмий меросига сингдирилган.

Абу Райҳон Беруний илм фаннинг деярли барча соҳалари, шу жумладан, тарих илми билан ҳам махсус шуғулланиб, жуда бой мерос қолдирган. Унинг илм-фан, маданият, дин, фалсафа, табиий фанлар, риёзиёт, илми ҳайъат, илми нуҷум, геодезия, хариташунослик, тиббиёт, доришунослик, маъданшунослик ва бошқа соҳаларда қолдирган илмий ва тарихий асарлари олим яшаган X-XI асрларда ҳам, кейинги даврларда ҳам Ўрта ва Яқин Шарқда, айниқса, Э.Захау тадқиқотларидан сўнг Ғарб илм-фани, тарих фани ривожига беҳад салмоқли ва самарали таъсир кўрсатди. Берунийнинг “Ҳиндистон” асарининг илмий ва манбавий аҳамияти хусусида машҳур рус шарқшуноси барон В.Е.Розень “Бу Ҳиндистоншуносликда шундай бир улуғвор ҳайкалки, у ўз сирасига кўра якка-ю ягона ва унга тенг келиши мумкин бўлган бошқа асарни Ғарб ва Шарқнинг бутун қадимги ва ўрта аср илмий адабиётларида ҳам учратиш мумкин эмас”, деб ёзган эди. [5. Б.147]

Академик И.Ю. Крачковский ибораси билан айтганда, “У қизиққан соҳаларни санаб чиқишдан кўра, қизиқмаган соҳаларни санаш осонроқдир”. [6. Б.247]. Унинг ҳаёти, ижод ва илмий-тарихий мероси билан дунёнинг машҳур шарқшунослари, арабшунослари, исломшунослари ва фан тарихчилари Катермейр, Ж.Сартон, А.Стейн, Карра де Во, Р.Райт, Ф.Кренков, Э.Видеман, А.З.В. Тугон, М.Мейрхоф, И.Крачковский, А.Беленецкий, А.Расулев, С.Мирзаев, У.Каримов, П.Г.Булгаков ва бошқа кўплаб хассос олимлар шуғулланганлар ва тадқиқот олиб борганлар. Америкалик фан тарихчиси Ж.Сартон ўзининг “Фан тарихига кириш” номли асарида XI асрнинг биринчи ярмини жаҳон фани тарихида “Беруний асри”, деб атаган. [7, Б.707]

Умуман, Берунийнинг тарихий илмий мероси ҳақида Ўзбекистонда хилма-хил илмий-тадқиқот, оммабоб адабиётлар яратилган. [8, Б.106]

Ўзбекистонда дунёда биринчи мартаба олимнинг “Танланган асарлари” 8 жилдлиги ўзбек ва рус тилларига тўла таржима қилиниб нашр этилди. Айниқса, 1973 йилда ўтказилган Беруний таваллудининг 1000 йиллиги тантаналари жаҳон илм-фани, маданияти ва тарихий тараққиётининг буюк даҳоси, бой маънавий ва тарихий сиймосини ўрганиш, кенг омма орасида тарғиб этишда фавқулудда аҳамиятга эга бўлди. [9, Б.136]

Берунийнинг тарих илмига оид илмий мероси билан шуғулланган олим-мутахассисларнинг натижаларига кўра, масалан, “Қадимги халқлардан қолган

ёдгорликлар”*, “Ҳиндистон”* ва бошқа салмоқли асарлар билан бирга олим кичик кичик оммабон ёки бадиий шаклда ёзилган бой тарихий мерос ҳам қолдирган.

Беруний илмий мероси инсонпарварлик ва бағрикенглик тамойиллари билан жилоланган. Шулар сирасида “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” ва “Ҳиндистон” асарлари аҳамиятлидир.

Беруний Ҳиндистон асарида айна пайтда аниқ фанларнинг мутахассиси сифатида ҳам энг кўп диққат қилган йўналиш қадимги эралар, тарихий тақвимларнинг тузилиши, ишлаш тартиби ва уларнинг ўзига хосликларидан иборат. [10, Б.17]

Мутафаккир Беруний ҳинд илмий диний мазҳабий эътиқодлари, урф- одатлари, фалсафий қарашларини теран текширди ва бой маълумотлар тўплади, уларни қадимги Юнон фалсафаси, диний эътиқодлари билан қиёслаганда, ўта муҳим хулосаларга кела олди. [10, Б.19]

Бу асарда ҳам Беруний ўзининг қатъий қоидаларига амал қилиб, барча халқларга тенг, оқилона, инсоний сабр-тоқат, ҳамда толерантлик намоён қилди. [11, Б.154, 167.]

Замонавий вазиятни баҳолаб, ҳамда экстремизм ва терроризмга қарши курашдаги энг муҳим вазифаларни белгилаган ҳолда, уларга қарши курашда турли-туман манбалардан фойдаланиш лозим. Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон заминидан яратилган маърифатпарварлик потенциалининг ижтимоий-фалсафий қарашларни юзага чиқариш, оммалаштириш лозим. Бунда зиёлилар ижодининг йирик бағрикенглик намуналари аҳамиятлидир Улар Шарқ ва Ғарб муаллифларининг меросини қайси тилдан бўлишидан қатъий назар, қайси ирқ ва динга эътиқод қилишига қарамасдан ўқиб ўрганганлар. Бу Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Хоразмий ва бошқа кўплаб бошқа ўтмишдаги олим ва мутафаккирларнинг ижодида ёрқин намоён бўлади.

Кўпгина йирик ватандошларимизнинг фалсафий-тарихий ижодида диний ва замонавий бағрикенглик анъанавий узвий боғланганлиги муҳим аҳамият касб этади. Динлараро муносабатларга тегишли бўлган Абу Наср Форобийнинг фалсафий қарашлари,

* Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар ёки асл номи “Ал-осор ул боқия мин курун ул-холия”. Гарчи бу асарни кўпгина олимлар, айниқса Абдулхай Носиров 1000 йиллар атрофида Жўржонда Беруний 27 ёшида ёзган деб таъкидласа-да, олимнинг ўзи томонидан тузилган Феҳрестда тамомланмай қолган ва окка кўчирилмаган асарлар қаторида санаб ўтганлиги бошқа талқинга ўрин қолдирмайди. Қолаверса, Беруний мазкур тугалланмаган асарлар сарлафҳасида, “умримнинг охири вақтларида ёза бошлаб ҳанузгача тамом бўлмаган ва оққа кўчирилмаган китобларим” деб аниқлик киритган. Демак, бу китоб, ҳатто Махмуд Ғазнавий ҳукмронлиги даврида ҳам эмас, балки Масъуд даврида, эҳтимолки, унинг ўғли Мавдуд даврларида ёзилган бўлиши эҳтимолга жуда яқин. Қўлёзма матнининг бизгача ўнлаб қўлёзма нусхалари ва 1878, 1923 йилларда Лейпцигда Э.Захау нашр қилдирган арабча нашри, 1897 йил Лондонда нашр этилган инглизча таржимаси эълон қилинди. Кейинчалик бу машҳур асарга қизиқиш мислсиз бўлганлиги учун ўнлаб бошқа мамлакатларда турли тилларга таржима қилинди ва қилинмоқда. Китобнинг Петербургдаги арабча нусхаси ва Тошкентдаги форсча таржимаси асосида М.Салае рус тилига таржима қилди ва 1957 йилда нашр эттирди. А. Расулов томонидан амалга оширилган ўзбекча таржимаси, 1968 йили Тошкентда нашр этилди. “Ал-Осор ул-Боқия” асарининг тарихий мавзулари, маълумотлари, уларнинг муфассал тадқиқи, тавсифи ва баҳосини Ғарб ва Шарқнинг забардаст олимлари муносиб баҳо берганлар.

* Таҳқиқ-молил Ҳинд мин мақулат фил-ақл-ав марзулани, Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби қисқача “Ҳиндистон”. Бу китобнинг ҳажми Берунийнинг Ўзи ёзишига кўра 700 варақ бўлган. Бу китоб қўлёзмасининг номи А.Носировнинг ёзишича турли шаклларда юритилиб келинган. Масалан, “Тарих ул-Ҳинд”, “Аҳвол ул-Ҳинд” ёки “Ажойиб ул-Ҳинд”. Ушбу китоб олимнинг таъкидлашича, 1017-1030 йиллар орасида ёзилди. Э.Захаунинг аниқлашича эса, асар 1030 йил 30 апрелдан 30 сентябргача бўлган беш ой мобайнида ёзиб тугатилган. Қўлёзма нусхаси Истанбулдаги Купруду кутубхонасида 1001- инвентар рақами билан сақланади. Асарнинг Ҳиндистон тарихи, элшунослиги, илмий, адабий, диний, фалсафий, ахлокий, бидъатли мазҳаблар таълимотларига оид бебаҳо ва нодир маълумотлари бутун инсониятни мудом қизиқтириб келаётганлиги учун жуда кўплаб тилларга ўтирилган ва турли мамлакатларда ҳозирда ҳам нашр қилиш давом этмоқда. Асарнинг русча, ўзбекча тўлиқ ва энг мукамал нашрлари Тошкентда 1963-1965 йилларда амалга оширилган.

Абу Райхон Берунийнинг фикрлари, Имом ал Бухорий ва Хаким ат-Термизийнинг ҳадиси шарифлари ҳамда бошқа кўпгина мутафаккирларнинг асосий ғоясини бағрикенглик ташкил қилувчи асарлари мисол бўлади.

Масалан, олимларнинг таъкидлашича, Абу Наср Форобий, “улуғ хоразмлик” Абу Райхон Берунийларнинг тарихий-фалсафий фикрларининг толерантлик характери авваламбор турли хил фалсафий, диний ва ирқий табақаларга мансуб бўлган кенг кўламдаги халқларга тушунарли бўлганлигида намоён бўлади. Агар Форобийнинг илмий меросида қадимги Грециялик мутафаккирларидан Платон, Аристотел, Гален, Зенон, Александр Афродизийский ва бошқаларнинг фалсафий ва табиий, илмий қарашлари битилган трактатлари кенг кўрсатилган бўлса, Берунийнинг илмий фаолиятида эса ундан ташқари, Ҳиндистон, Эрон, Марказий Осиё ҳамда Араб дунёси давлатлари ва бошқа халқларнинг фалсафий ютуқларини ўрганиш муаммолари кўтарилган.

Бу буюк олимларнинг тарихий фалсафий фикрларининг толерантлик ҳолати диний, сиёсий, ирқий ва маъмурий чегараларга қаралмаган ҳолдаги кенгликда, балким ўзларининг ва бошқа халқларининг фалсафа тарихига оид саволлар устида ишлаган муаммоларига онгли равишда методологик нуқтаи назардан қарашларда кўринади. Форобийнинг фалсафий оқим ва маълумотларида берилган ҳар хил мамлакатларнинг тарихий фалсафий жараёнларини қандайдир мафкуравий ёки маънавий диний доирага олмасдан кўриб чиқади. У объектив фалсафий билимларга эришиш имкониятлари кафолатини нуқтаи назарларини, қараш ва ёндошишларнинг турли-туманлиги ва хилма хиллигида кўради. Бу эса унинг фалсафани эволюцион кўринишида баён қилганлигида намоён бўлади.

У “Фалсафани ўрганишга, олдинга суришга нима зарур” деган ишида “Бу илм айтишларича, Ироқда яшаган халдейларга, кейин у мисрликларга, сўнгра грекларга, улардан сурияликларга, сўнгра эса арабларга ўтган” деб ёзади.

Бағрикенг бўлмасликнинг хавфлилиги тўғрисида кейинчалик Беруний ўзининг “Геодезия” деган китобида шундай деган: “Кимда ким ақл бовар қилмайдиган даражада фанатизмга (жонқуярликка) берилган бўлса, у ҳамманинг ишончини йўқотади ва қарғишига қолади, унинг номи “син” ҳарфи билан тугайди”. Ушбу ҳолатда Беруний грецияликларнинг номини назарда тутаяди. Буюк олим фандаги бундай чидаб бўлмайдиган ёндашишларни, бу жиҳатдан фалсафадагиларни қоралайди ва қаттиқ танқид қилади.

Юқорида айтилганлардан “фанатиклар туфайли, уларга ҳамфикр бўлмаганларни таъқиб қилишларга қарши Форобийнинг довураклиги, ботирлиги керак бўлган” деган фикрини тушуниб олса бўлади. Форобий “Бахтга етишиш (ёки эришиш)” асарида фалсафанинг баъзи бир жабҳаларини назарда тутган ҳолда шундай дейди: “Фалсафа бизга греклар: Платон ва Аристотелдан шундай сифатда келган”. Характерли томони шундаки, Форобий у ёки бу мутафаккирнинг фалсафий қарашларини қандайдир диний қамровда тан олиш масаласини қўймайди, балки кейинчалик ўзи эътиқод қилган ва вояга етган динга тўғри қараш ва ишонтириш зарурлиги, бунда олийжаноблик ҳаракатларини амалга ошириш тарафида туриш кераклигини таъкидлайди.

Бошқа бир халқларнинг, бошқа эътиқод вакиллариининг фалсафий илм натижалари объектив ва шу билан бир вақтда бағрикенглик қарашлари тамойили Беруний изланишларида ўша даврда мавжуд бўлган шарқ олимлари ичида биринчи бўлиб ҳинд фалсафасига изоҳлар ёзганини кўрсатади. У ўзининг раҳбарлиги остида амалга оширилган тарихий фалсафий тадқиқотларининг методологик принциплари тўғрисида тўғридан-тўғри гапириб, айнан мана шу унинг ижодиётининг муҳим асосини ташкил этарди. Беруний диний сабабларга кўра ҳинд фалсафасини ўрганишда унинг издошларига нисбатан асоссиз айблар ишлатмаганини таъкидлайди: “Зеро ҳиндлар эътиқоди шундайки, бу уларнинг ўзларигагина яхшироқ кўринади ва тушунилади”. Айниқса, бу уларни “Дин бу фақатгина уларнинг эътиқоди, фан эса фақатгина уларда мавжуд бўлганларидир” деб уларни айблаганда ёрқин намоён бўлади.

Бошқа халқлар ва давлатларга нисбатан, масалан, Хоразмда Араблар истилоси, Махмуд Ғазнавийни Ҳиндистонга ҳарбий юришлари пайтида юзага келган тоқатсизлик ва зулмнинг кучайишини олишни қаттиқ қоралайди. Унинг фикрига кўра бундай сиёсатнинг энг мудҳиш натижалардан бири, бу илм-маърифатга, шу жумладан, фалсафий илмларга келтирадиган катта зарардир. [12, Б.148.] Беруний ирқий камситишга асосланган ҳар қандай зулмни қоралаган ҳолда, барча инсонларнинг шаклланиш ўзаги битта асосга таянишини таъкидлаб, турли халқлар, ижтимоий гуруҳлар, ва муайян инсонлар ўртасидаги тинч-тотув муносабатни амалга оширилишига ҳалақит берувчи миллий ва диний чегараланишларга қарши чиқади.

У “замин бу уларни ери, одамлар бу фақат уларни халқини вакили, шохлар фақат уларнинг ҳукмдорлари, дин фақат уларнинг эътиқоди, илм бу фақат улар эга бўлганлари” сингари ақидага амал қилувчиларни танқид остига олди.

Ўзининг изланишлари натижасида буюк мутафаккир шундай хулосага келдики, инсонлар қандай эътиқодга амал қилишларидан қатъий назар, уларнинг барчаси худо олдида тенгдирлар. Мана шулардан келиб чиқиб, у инсоннинг вазифасини, унинг жамиятдаги функциясини кўриб чиқади.

Жамият инсонларнинг биргаликдаги фаолиятнинг заруриятдан пайдо бўлганлигидан келиб чиқиб, Беруний, инсон ҳар доим бошқа инсонларнинг манфаатини ўйлаш кераклигини таъкидлайди. Бунда “муайян мажбуриятларнинг бажариб борилиши дунёда унинг бутун фаолияти давомида инсон мавжудлигини таъминловчи тамойилдир”.

Беруний халқлар ўртасидаги тенглик ва дўстлик посбони эди. У урушлар пайтида фан ва маданиятнинг йўқ қилинишини қаттиқ қоралаган. У ўзининг “Ҳиндистон” номли асарида жонкуярлик билан “ўзаро низолар ва жанжаллар (барча) халқларни бир-бирдан узоқлаштиради” деб таъкидлайди. Бунинг асосий сабабларидан бири сифатида Беруний халқларнинг бир-бирлари тўғрисида етарлича ҳабардор бўлмаганликларида деб билади. Унинг Ҳиндистондаги йирик фаолияти ҳинд халқи ва уларнинг илмий вакиллари ўртасида мустаҳкам алоқани ўрнатиш мақсадида олиб борилган.

Шундай қилиб, Беруний қарашларида гуманизм, жамиятда содир бўлаётган жараёнларга рационалистик ёндашув, жамият ва одам ҳаётидаги маънавий факторларнинг роли катталигини тан олиш акс эттирилган. Беруний ўрта асрлар Ўрта

Осиёлик мутафаккирларнинг дунёқарашларида ёрқин инсонпарварлик анъаналари шаклланишига сезиларли ҳисса қўшган бўлиб, олимларнинг таъкидлашларича, ҳозирги замондаги халқаро экстремизм, терроризм, зўравонликка қарши курашда ижобий аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, 1975.
2. И.А.Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1998, 528 б.
3. М.Хайруллаев. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккирлари. Т.: Ўзбекистон, 1971, 42-б.
4. А.Н. Форобий. Рисолалар. Т.: Фан, 1975.
5. Б.Розень. Рецензия на издание арабского текста "Индии", ЗВО РАО, т.III, СПб., 1881. –С.147.
6. И.Ю.Крачковский. Избранные произведения. Т.IV. - М.: Наука, 1965, стр. 247.
7. Sarton Introduction to the history of science. From Homer to Nauyam. Vol.1 Wahigton-Baltimore 1927, 693,707, 709 pp.
8. А.Носиров. Беруний ҳақида қўлёзма китоблардаги материал: Беруний тўғрисида бўлган манбаларнинг қисқача мазмуни; Беруний асарларининг рўйхати (Фехрести) Беруний ўрта асрнинг буюк олими. - Т.: ЎзФА нашриёти, 1950. 106-108 бетлар.
9. Беруни и гуманитарные науки. - Т.: Фан, 1972, 136-бет.
10. А.Ирисов. Абу Райҳон Берунийнинг "Ҳиндистон" асари. Танланган асарлар, 2-ж.Т.: Фан, 1965, 17-19 бетлар.
11. А.Носиров. Беруний асарларининг рўйхати (Фехрести) - Беруний-Ўрта асрнинг буюк олими Т.: ЎзФА нашриёти, 1950, 154, 167-бетлар.
12. Г.Насирходжаева. Бағрикенглик жамият барқарорлигининг асоси // Историко философское наследие Фараби и Беруни в контексте проблемы толерантности (илмий-амалий анжуман материаллари). Тошкент, 2003, 148-149 б.